

РЕЛІГІЯ, ПОЛІТИКА І СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ У СХІДНІЙ І ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

У статті проаналізовано різні типи взаємодії між політикою і релігією в Західній і Східній Європі. Взявши за основу п'ять європейських країн: Великобританію, Іспанію, Україну, Польщу та Литву, автор показує, яку роль відігравали релігійні процеси в соціоекономічному, політичному та культурному розвитку цих держав, і навпаки, як процеси урбанізації чи модернізації вплинули на релігійність тих чи інших соціальних та етнічних груп.

Ключові слова: релігія, секуляризація, модернізація, історична пам'ять, політика.

Ця розвідка – спроба вільного щодо форми порівняльно-соціологічного аналізу, що має на меті показати, як працює «соціологіка» та як слід визначати найактуальніші з соціологічного погляду теми. Загалом кажучи, я спробую пов'язати різні типи взаємодії між політикою і релігією з різними моделями секуляризації в Західній і Східній Європі. Коли мова йтиме про Західну Європу, полярно протилежними прикладами нам послужать Великобританія та Іспанія, а говорячи про Європу Східну, ми розглянемо приклад України, Польщі та Литви – країн, тісно пов'язаних між собою під оглядом історії та культури.

Насамперед зупинімось на Великобританії й поглянемо, які процеси відбулися в першій у світі індустріальній державі, що завжди перебувала у відносно захищеному геополітичному становищі. Британія – дуже особливий випадок, який, утім, ілюструє певні моменти, що виявляються й у багатьох інших країнах, хоч і в зовсім інакших формах. Британія різко контрастує з Іспанією, і при цьому обидві країни трансплантували свої культурні взірці в Новий світ – відповідно, у Північну та в Латинську Америку. На сході Європи модель взаємовідношення між релігією,

політикою і секуляризацією ще інакша. Британія та Іспанія – це колишні імперські метрополії з досить чітко окресленими границями (хоч і в них є своя обширна периферія, як-от Шотландія чи Каталонія), а Україна, Польща й Литва то розширяли свої межі, то ставали жертвами сусідніх держав-імперій. Їхнє геополітичне становище завжди було досить вразливе, і внаслідок воєн, міжнародних союзів та угод або злої волі диктаторів їхні кордони раз у раз пересувалися, а їхню людність жорстоко десятикратно або насильно виселяли.

Та повернімося до Великобританії, а точніше – до Англії. У 30-х роках XVI століття Генріх VIII централізував державу й націоналізував Католицьку Церкву в Англії; за його сина Едварда англійська Церква стала формально протестантською, а реально протестантського характеру вона набула за Генріхової дочки Єлизавети. Від 1642 року до 1660-го в Англії вирувала кривава громадянська війна та революція, що позбавила Англійську Церкву статусу державної й установила республіку, засновану на пуританських релігійних засадах; деякі тогочасні тенденції, хоч і сформульовані здебільшого в християнських категоріях, стали провісником демократичних, анархістських і комуністичних гасел пізніших революцій. Зрештою, якщо трактувати Біблію з побожним пієтетом, легко дійти радикальних політичних висновків. Ці висновки включали в себе й певні есхатологічні сподівання, зокрема спонукали кромвелівську Республіку запросити до Англії вигнаних колись євреїв (щоправда, масовий вплив євреїв на Британські острови почався допіру під кінець XIX століття).

Пам'ять про громадянську війну живе дотепер, і провідника Англійської революції Олівера Кромвеля й досі величають як героя за його радикальні політичні реформи або, навпаки, ганьблять за царевбивство. Крім того, зерна, посіяні кромвелівською Революцією, як і ідеї Білля про права, проголошеного в ході «Славної революції» 1688-1689 років, були занесені до британських колоній у Північній Америці, і тут із цих зерен проросла Американська революція 1776 року. В самій Великобританії передумови для революції були і в останньому десятиріччі XVIII століття, і в 30-40-х роках XIX століття, але реформи в поєднанні з репресіями дали змогу відвернути збройне протистояння. Утім, річ, можливо, була не тільки в цьому: деякі історики стверджують, що низка евангельських «пробуджень», що відбулися в Британії, починаючи з 30-х років XVIII століття, поглинули й перенаправили в інше річище велику частку революційної енергії. Однак сказаного цілком досить для того, щоб окреслити загальний історичний контекст: ми бачимо, що Великобританія відрізняється не тільки від Франції та Іспанії, а й від усіх інших країн чи то Західної, чи то Східної Європи.

Претензії державної Англійської Церкви на загальнонаціональний характер зазнали чергового удару в ході Промислової революції, що розпочалася десь у 60-х роках XVIII століття. У цей період дисидентські релігійні течії, які перед тим становили одну з рушійних сил Пуританської революції, охопило масове євангельське пробудження (так зване *revival*), і вони виявляли швидке чисельне зростання *поряд* із методизмом – новим рухом, що *попервах* був елементом євангельського пробудження в рамках Англійської Церкви. У XIX столітті релігійна сфера в Англії була представлена, з одного боку, Англійською Церквою, що стала значно активнішою проти попереднього періоду, а з іншого – дуже жвавим сектором «вільних Церков». Між 1840 і 1950 роками Англія – як і Північна Америка – стала помітно релігійнішою, ніж була протягом «довгого» XVIII століття, від 1690-го до 1830 року.

Державна Англійська Церква і «вільні Церкви» витворили динамічні субкультури, пов'язані з двома основними партіями – Консервативною і Ліберальною. Зокрема, Ліберальна партія на низовому, локальному рівні спиралася на підтримку членів вільних Церков, що потерпали від громадянської неповноправності й вороже ставилися до консервативної і переважно англійської еліти. Відтак, поступово, розширення виборчого права супроводжувалося виникненням масових партій, що аж ніяк не були антиклерикальними чи, тим паче, антирелігійними, і асоціювали себе чи то з державною Церквою, яка була панівною на півдні Англії та в більшості сільських районів, чи то з вільними Церквами, що мали найсильніші позиції в північних промислових районах і на заході, передовсім у Валлії. Цим ситуація в Англії кардинально відрізняється від тої, що мала місце в Іспанії та Латинській Америці, де лібералізм асоціювався з антиклерикалізмом. Британська Ліберальна партія була цілком світська й виступала за відокремлення Церкви від держави, проте її члени – як і дехто з діячів Консервативної партії – часто симпатизували заходам євангеліків та інших конфесій, спрямованим на поліпшення становища широких мас. До цих «широких мас» належали й дедалі численніші мігранти-католики з Ірландії, домагання яких підтримувала подекуди й Католицька Церква. Після 1918 року ірландські робітники-католики й декотрі ірландці – представники «вільних Церков» віддали свої голоси новоствореній Лейбористській (Робітничій) партії, яка до того була в союзі з лібералами.

Погляньмо тепер на ознаки секуляризації, що з'являлися, починаючи з 80-х років XIX століття, і на соціальний та інтелектуальний радикалізм, що зародився в період між 1880 і 1914 роками й мав почасти секуляристський, а почасти навіть марксистський характер. Станом на 1905 рік (напередодні перемоги лібералів на виборах 1906 року, яка, з огляду на

відмову лібералів від принципів *laissez-faire*, дала початок поступовому утвердженню соціальної системи «загального добробуту») Церкви Англії мали як ніколи багато віруючих. У 1906 році «вільні Церкви» значно розширили своє представництво в парламенті, і саме в цей період вони домоглися задоволення їхніх скарг на утиски й нерівноправність. Перша світова війна не похитнула позиції Церков, але Ірландська революція та створення Ірландської Вільної Держави поклато край представництву ірландських націоналістів у вестмінстерському парламенті. Як стверджує Саймон Грін, ця зміна, разом із занепадом Ліберальної партії, яку ідентифікували з вільними Церквами, розірвала зв'язок між політичною і релігійною конфронтацією, коли протистояння партій було одночасно й протистоянням супротивних релігійних об'єднань. Відповідно, і Лейбористська, і Консервативна партії стали багатоконфесійними.¹ Лейбористська партія мала й марксистське крило, але її головною виборчою базою були шотландські та валлійські протестанти, англійські методисти, а в деяких промислових районах – так само й католики-ірландці. Тепер Англійська Церква могла повернути собі загальнонаціональну представницьку роль, а дехто з її провідників (у тому числі й з її прокатолицького крила) став використовувати давню традицію християнського соціалізму для того, щоб зміцнити допіру сформований консенсус щодо потреби широкого соціального забезпечення. У 20-х роках ХХ століття, за врядування Консервативної партії та прем'єрства унітарія Невілла Чемберлена, систему «загального добробуту» було розширено ще більше, і крок цей підтримали як лейбористи, так і ліберали.

Починаючи зі середини 20-х років, більшість показників релігійності почали падати. Виняток становила хіба що Римо-Католицька Церква: вона дещо втратила позиції тільки внаслідок зростання мобільності мігрантів-ірландців та їхньої глибшої інтеграції в британське суспільство. У підсумку показники релігійної практики й навіть релігійних переконань і в Ірландії (як у протестантському Ольстері, так і в Ірландській Республіці), і на периферії Сполученого Королівства (у Шотландії та Валлії) наблизилися до помітно нижчого англійського рівня. На думку Саймона Гріна, під кінець Другої світової війни приналежність певного політика до того чи іншого релігійного об'єднання та його «моральне обличчя» не мали вже практично жодного значення. Характеризуючи стан справ під кінець ХХ століття, дослідник зауважує, що політичним силам виявилось так само складно забезпечити довгострокову лояльність своїх прихильни-

¹ Про це див.: Simon Green. *The Passing of Protestant England Secularisation and Social Change c. 1920-1960*. Cambridge 2011.

ків, як і релігійним конфесіям, тож цілком можливо, що релігія і політика стали тут жертвами тієї самої ситуації.²

Це не означає, що Церкви – чи то Римо-Католицька, чи протестантські – геть цілком відступили з публічної сфери у сферу приватну. Вони й далі висловлювали свою позицію з приводу становища в депресивних міських районах (так званих «внутрішніх містах»), виступали на захист родини й довкілля, вказували на моральні ризики, пов'язані з комерцією та прагненням до зиску, долучалися до дискусії на тему справедливої війни та ядерного роззброєння. У 1979-1991 роках, вони підтримували неформальний союз із політичними поборниками «соціальної держави» й критикували неоконсервативну політику Марґарет Тетчер. Анґліканська Церква також брала під свою опіку різного роду меншини, включно з мусульманською, яка сьогодні становить у Великобританії близько 3% людности. Коли йшлося про правове регулювання приватного життя громадян, Анґліканська Церква або констатувала своє безсилля відвернути зміни, або й сама ці зміни підтримувала, як-от у випадку із запропонованою в 1957 році у звіті Вольфендена й законодавчо ухваленою десять років по тому декриміналізацією гомосексуалізму. І хоч релігійна частина людности, а особливо побожні католики, трималася консервативних поглядів на проблему абортів чи евтаназії, багато християн пристали до широкого утилітаристського консенсусу, оснований на принципі мінімізації шкоди. У таких питаннях, як гомосексуалізм або контрацепція, офіційна католицька доктрина стала непереконливою навіть для самих католиків.

Які ж причини ослаблення прив'язаності до релігії та прив'язаностей загалом? Деякі з них мають довгостроковий характер: це і відчуження великої частини робітничного класу, особливо чоловіків, від церковної культури, і вплив етосу великих міст, і релятивізм, що його породжує обертання в плюралістичному середовищі. Ще одною причиною став поділ суспільного життя на окремі сфери з власним етосом і власною професійною динамікою (соціальна диференціація). Ці сфери почасти перебрали на себе функції Церкви, наприклад у галузі освіти чи соціальної опіки. Нарешті, свою роль відіграли також інтелектуальні тенденції останніх двох століть. Одною з них був романтизм з його ідеями самовираження й індивідуальної автономії, культом природи й усього природного, а також пропагандою націоналізму за допомогою дещо видозмінених релігійних мотивів.

У різних країнах ці причини мали різні наслідки. Багато залежить від того, як саме формувалася певна нація: всупереч релігії (як-от у Франції)

---

² Див.: S. Green. *The Passing of Protestant England Secularisation and Social Change*.

чи в союзі з релігією (як у більшості країн Східної Європи), а також від того, чи держава і Церква відділені одна від одної (як-от у США), чи, навпаки, тісно пов'язані (як-от у Польщі або Румунії). Можна, мабуть, погодитися з міркуваннями про те, який вплив на релігію та її авторитет мав процес виокремлення й автономізації нових соціальних сфер та утвердження індивідуальної автономії. Втім, у США індивідуальна автономія розвинулася до вельми високого ступеня, але тут вона – включно з такими її аспектами, як гомосексуалізм, розлучення, розпад родини – знаходить прийнятний у рамках Церков вияв. Те саме можна сказати й про перехід від моральної економіки нужди, яка свого часу ставила імператив продовження роду, – адже діти, з яких, мабуть, кожен другий помирав іще малим, були потенційним економічним активом, – до економіки достатку, коли навіть найгірше потурання власним примхам вважається просто за вияв глупоти, а не за моральне зло. Достаток, особливо в поєднанні з плодами сучасних технологій, створює безконечний спектр альтернативних форм розваг, що подекуди аж надто успішно конкурують із тим, що пропонують Церкви. Однак у тих самих Сполучених Штатах достаток виявився цілком сумісним з активним християнством, тож навіть вплив моральної економіки достатку певною мірою залежить від історичного й культурного контексту.

Це, отже, ті ключові моменти, які слід мати на увазі, обмірковуючи в порівняльній перспективі явища секуляризації та зв'язок між релігією і політикою в Західній і Східній Європі. Особливо важливо було б проаналізувати, як релігійний або етнорелігійний конфлікт між групами зміцнює внутрішньогрупову солідарність, особливо у випадках, коли одна з цих груп – компактна, закорінена в певному географічному регіоні меншина. Такого роду меншини – незалежно від того, чи мають вони окрему чітко окреслену «батьківщину», як-от Бретань чи Валлія – спершу опираються імпульсам домінуючого центру, а згодом асимілюються. У Британії діяльність релігійних меншин у «третьому секторі» втратила динамізм після того, як припинилися кривди, котрих ці меншини зазнавали; те саме можна сказати й про католицьку меншину в Голландії, яка була дуже компактна й мала свою територіальну базу на півдні країни.

Звісно, етнічні або релігійні меншини втрачають членів і через міграцію. Приміром, міграція з таких периферій, як Ірландія, Валлія чи Шотландія, до Англії, заморських володінь Британської імперії або США тривала дуже довго. Каталонців притягували Париж і Мадрид, а до самої Каталонії напливали мігранти з півдня Іспанії. Мільйони українців живуть сьогодні в Канаді, США, Аргентині та Бразилії. Тут ми не говоримо про міграції, спричинені політичним чи економічним примусом (скажімо,

депортації в Сибір), або про жакливі наслідки штучного голоду в Україні. Східноєвропейське пограниччя – це також і «скривавлені землі», що були ареною спрямованої на схід або захід експансії різних держав та народів і де етнічні анклавні на зразок швабських німців у Румунії чи болгар в Україні існували століттями або, як-от лемки в післявоєнній Польщі, опинившись не в той час не в тому місці, ставали жертвами насильного переселення. Перебування на пограниччі спонукає міцніше триматися власних традицій, особливо якщо група відчуває страх перед ворожою потугою по той бік границі. Греки, угорці, серби й болгар тримають у голові певну картину історичних або й міфічних границь, далеко обширніших за теперішній ареал їхнього розселення, а також плекають ілюзорні візії власної етнорелігійної однорідності й через це схильні витискати зі свого ареалу етнорелігійні групи нижчого порядку або не визнавати самого факту їхнього існування. Відбувається і зумовлена економічними причинами міграція до колишніх метрополій, тому Британія, Франція та Іспанія мають особливо різноманітне з релігійного погляду населення, серед якого – мусульмани та християни неєвропейського походження, що часто відзначаються відносно високим рівнем релігійної практики.

Якщо говорити про Іспанію, то це країна чотирикутних обрисів, що має природний центр (саме там і лежить її столиця Мадрид), природні межі та кілька периферій. Після восьмицотлітньої Реконквісти країна була об'єднана під владою католицьких монархів – точно так само, як Англія була об'єднана під владою монархії антикатолицької. Відповідно, католицизм і протестантизм стали визначальними характеристиками двох країн і головним чинником їхнього суперництва. Можна сказати, що Іспанія та Англія стали чи не першими прикладами націй, що сформувалися завдяки сильній монархії, яка насаджувала релігійну єдність, а не завдяки мобілізації мас під проводом романтичної інтелігенції в XIX столітті. З об'єднаної Іспанії було в підсумку вигнано і мусульман, і юдеїв, – так само, як за суворого мусульманського режиму Альмохадів після 1147 року з півдня Іспанії були змушені виїжджати юдеї та християни.

Поза фактом раннього об'єднання під владою монархії та підпорядкування Церкви монархічному контролю історичний розвиток Англії та Іспанії йшов кардинально відмінними шляхами. В Іспанії Просвітництво, хоч і виявилось тут у пануванні загальноєвропейського неокласичного стилю, було пов'язане з централізаторською й антиклерикальною політикою Бурбонської монархії, що намагалася провести економічні реформи за відсутності середнього класу. В Англії ж усе було зовсім інакше, тут Просвітництво розквітло у світському житті середнього класу. Англійське (і шотландське) Просвітництво тривало понад століття, а серед

мислителів-просвітників тут були представники всіх основних релігійних традицій: англікани, шотландські пресвітеріани й навіть дисиденти (особливо унітарії). Взагалі-то, багато хто забуває про зв'язок Просвітництва не тільки з дисидентськими, а й з ортодоксальними формами християнства, а також про те, як ортодоксальне християнство, наголошуючи на ініціативі мирян та значенні індивідуального сумління, може в підсумку розхитати підвалини конфесійної держави. В Англії не було аналогів іспанському карлістському рухові, спрямованому на утвердження легітимного спадкоємства престолу й певним чином пов'язаного із сепаратизмом північно-східних окраїн, – за винятком хіба що повстань на підтримку католицької династії Стюартів, які вибухнули в Ірландії та в 1725 і 1745 роках у Шотландії.

І Британія, й Іспанія мають свої географічні периферії. Та якщо в Британії їхня «периферійність» визначається напівміфічною історією етнічних відмінностей, подекуди пов'язаних з відмінностями мовними, а також регіональним домінуванням певних християнських Церков: кальвіністської – у Шотландії, Ольстері та Валлії і католицької – в Ірландії, то в Іспанії головним чинником творення «периферій» є елементи регіонального католицького націоналізму³, сильного в Країні Басків, де він досить ексклюзивістський, войовничий, пов'язаний з ідеєю раси, і слабшого – у Каталонії, де він тісніше пов'язаний з мовою та культурою. Обидва регіони в економічному плані досить розвинуті. Зв'язок між політичними процесами на периферіях і політичними фронтами, що розділяють країну в цілому, в Британії і в Іспанії дуже різний. У Британії в ХІХ столітті кожна периферія породила власну самобутню політичну культуру, але всі ці культури – за частковим винятком Ірландії, що північної, що південної – були пов'язані із загальнодержавним суперництвом лібералів і консерваторів. Натомість в Іспанії фронт масштабної й часто кривавої боротьби між республіканцями і католиками-монархістами був не паралельний, а перпендикулярний фронтові боротьби між авономістами і централістами. У ХХ столітті Каталонія, під впливом лівих сил соціалістичного, анархістського й синдикалістського спрямування, була одночасно автономістською і антиклерикальною. Тим часом у Британії не було конфліктів з приводу релігії як такої, що загрожували би країні кровопролиттям і хаосом. Релігія була в багатьох аспектах пов'язана з національною ідентичністю, але англікани не ставили саме існування нації в залежність від домінування своєї Церкви. Релігійні

---

³ Про це див.: Daniel Conversi. *The Basques, Catalans and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilisation*. London 1997.

профспілки й політичні партії ніколи не відігравали помітної ролі в британській політиці.

У Британії була б немислима громадянська війна на зразок тієї, що розпочалася 1936 року між республіканцями і католицькими націоналістами в Іспанії й мала наслідком насильне утвердження католицизму та придушення місцевої автономії за режиму Франсіско Франко. Так само важко уявити собі елітну англіканську групу на зразок іспанського ордену *Opus Dei*, який ініціював революції в технології та бізнесі й справив неабиякий вплив на перебудову Іспанії після смерти Франко.⁴ Звичайно, в ході боротьби, яка точилася в 1916-1922 роках в Ірландії між британською владою і республіканцями, мав місце певний симбіоз католиків із республіканцями, але соціальне домінування державної протестантської Церкви Ірландії на той час уже давно відійшло в минуле. Ставлення англійської громадськості до Ірландії характеризувалося певною нехиттю до ірландців як джерела політичної ворохобні, проте в цьому ставленні була присутня й певна неоднозначність: дехто трактував католицьку Ірландію як відсталий закуток, де заправляють священики, а інші – як чарівний край, не вражений протестантським матеріалізмом.

Одне з питань, на які я звернув увагу вище, – це поширення процесу занепаду релігії з центру на периферії, яке тривало навіть попри здобуття цими периферіями дедалі більшої політичної та культурної автономії. В Іспанії цей процес ускладнювався давніми історичними відмінностями між її північчю і півднем, які зумовили вищий рівень релігійної практики в деяких районах півночі й північного сходу країни і барвистіший, фольклорний характер релігії на півдні. Та все одно, скажімо, Країна Басків, яка була раніше твердинею католицизму, сьогодні наблизилася до загальноіспанської норми. А для цієї норми властивим є різкий занепад релігійних вірувань, релігійної практики та рекрутації священнослужителів, що триває з 1980-х років і став, почасти, реакцією на контроль цих аспектів соціального життя з боку франкістського режиму, дарма що Церква в підсумку дистанціювалася від особливо авторитарних аспектів цього режиму й старалась обмежити вплив влади на призначення єпископів.⁵ Усі інші чинники такого занепаду (окрім туризму) – досить стандартні й присутні також у Британії, як-от індустріялізація, урбанізація, перехід від моральної економіки нужди до економіки достатку. Щоправда, у Британії ці чинники діяли набагато довше.

---

⁴ Про це див.: John Allen. *Opus Dei: an Objective Look at the Myths and Reality of the Most Controversial Force in the Catholic Church*. New York 2005, а також: Joan Estruch. *Saints and Schemers: Opus Dei and its Paradoxes*. Oxford 1995.

⁵ Про це див.: Audrey Brasoff. *The Spanish Church in Transition, 1962-96*. New York 1998.

В Іспанії переміни були такими швидкими, що Церква, яка попервах зберігала нейтральність щодо конкуруючих Соціал-демократичної і Народної партій, схилилася до того, щоб підтримати консервативнішу Народну партію. Про те, що всякі спроби контролювати інтимне життя громадян приречені на невдачу, свідчить швидке зниження народжуваності в більшій частині католицької Європи. І якщо навіть Ірландія та Іспанія як на урядовому рівні, так і в практиці католиків-мирян відкидають думку про політичне або юридичне підпорядкування офіційному вченню Церкви, то, значить, у суспільстві відбулися глибокі та, найпевніше, незворотні зміни. У Британії одному християнському подружжю навіть відмовили в усиновленні дитини з огляду на негативне ставлення подругів до гомосексуальності, а в Іспанії вже легалізовано одностатеві шлюби. Отож, після *дивергентної* історії відбувається певна *конвергенція*. Втім, у Східній Європі, як ми побачимо далі, ситуація інакша.

Та спершу варто запитати, якою мірою Великобританія та Іспанія відтворили власні культурні моделі у своїх колоніальних імперіях. У результаті колоніальної експансії цих держав англійська й іспанська стали головними світовими мовами, що рідні більш ніж для мільярда чоловік. Іспанія допомагала американцям у їхній боротьбі за незалежність, а Британія підтримувала іспанські колонії в їхній визвольній боротьбі, але водночас – у союзі з іспанською армією та іспанськими партизанами – допомагала вибити з Іспанії французьку армію Наполеона. Дві імперські системи – британська й іспанська – були дуже різні. Британія була передовсім торговою імперією, яка не намагалася повернути все населення своїх колоній у протестантизм і в багатьох випадках навіть перешкоджала місіонерській діяльності (хоч між експансією імперії і протестантськими місіями був усе ж певний зв'язок). Загалом кажучи, Іспанія експортувала модель католицької гегемонії, часто заходячи в конфлікт із ліберальними антиклерикалами – на зразок того, що вилився в Мексиканську революцію, а Британія експортувала протестантський плюралізм, що був характерний для британських колоній у Північній Америці, Австралії та Африці і при якому котрась із двох державних Церков – Шотландська Пресвітеріянська або Англійська – могла, бувало, забезпечити собі неявище домінування в тому чи іншому колоніальному регіоні. Навіть більше, у Канаді, як і в Британії, Церкви могли виступати інструментом «просвіти» мас. У кожному разі, серед наявного в Біблії набору різноспрямованих ідей завжди була присутня й риторика визволення, яка в англо-саксонському світі не раз слугувала для того, щоб «ударити в дзвони свободи», – наприклад, у випадку чорношкірих невольників у Північній Америці. Тубільні й поневолені народи Латинської Америки також використовували

християнську риторику, зокрема міленаристську есхатологію, в боротьбі проти іспанської гегемонії.

У Латинській Америці місцеві радикали заохочували імміграцію з протестантських країн, бо в їхніх очах ці країни асоціювалися з новочасністю й поступом, однак аж до середини ХХ століття, коли почалася швидка експансія п'ятдесятництва й «оновлення» евангелічних Церков, протестантизм у Латинській Америці мав вплив на дуже невелику частину населення. Боротьба проти експансії протестантизму в Латинській Америці багато в чому нагадує таку саму боротьбу в Східній Європі. Навіть з утвердженням певної міри плюралізму традиційні панівні Церкви й різного роду культур-націоналісти виступали поборниками місцевої традиції й звинувачували Америку в релігійному та культурному вторгненні, що виявлялося в поширенні нових стилів популярної релігійної музики й нових форм участі в релігійному культі.

Говорячи про Східну Європу, ми розглянемо спільну історію Польщі, Литви й України. Почнімо із загального огляду геополітичної ситуації, а тоді зосередьмося на двох брамах з Азії на Європейський континент: перша з них – це погранична Галичина, а друга – розміщена далі на захід Трансильванія. В обох цих регіонах націоналізм тісно пов'язаний з Уніятською Церквою. Уніятська, або Греко-Католицька, Церква має міцні позиції в західних прикордонних регіонах України чи, відповідно, Румунії, де в плюралістичному середовищі співіснує з іншими Церквами. Обидві ці брами до Європи стоять коло її оборонного рубежу, Карпатських гір, у точці, де сходилися й змагалися між собою експансивні азійські імперії – чи то мусульманські, чи то православні – і ті католицькі або (пізніше) протестантські імперії, що контролювали центральну частину Європи. Довгострокову ситуацію в цих регіонах сформували спершу хвилі вторгнень азійських кочівників, включно зі спустошливою татаро-монгольською навалою, а згодом – боротьба між Росією, Австро-Угорщиною (пізніше – Німеччиною) і Османською імперією.

Як імперський тріумф, так і поразка або чужоземне поневолення можуть мати дуже різноплановий вплив на релігійну й політичну культуру та націоналістичну ідеологію. Після поразки 1917 року Росія повернулася в комунізм, а після фактичної поразки в 1989 році – повернулася до православ'я. Туреччина й Німеччина після поразки в Першій світовій війні також відкинули багато елементів своєї традиційної віри. Британія і Сполучені Штати відзначалися найбільшою релігійністю саме на піку своєї могутності – відповідно, в 1870 і 1950 роках, а в період із 1947 по 1989 рік Америка протиставляла свою релігійну віру атеїстичній «імперії зла» – СРСР. Польща й Україна довгий час входили до складу Російської

імперії, і в їхньому випадку існує певний зв'язок між релігією і досвідом поневолення. Однак у Польщі, хоч вона й мала власну імперську історію й володіла свого часу значною частиною теперішньої України, сформувалося уявлення про те, що бути поляком – значить бути католиком, а Україна під оглядом релігії глибоко розділена на схід і захід. Навіть Литва, яка поділяє з Польщею її славне минуле, не сформувала такого ексклюзивного зв'язку між національністю і католицькістю.

Почнімо з Литви. Тут католицизм займає міцні, але не безконкурентні позиції, особливо тепер, коли модернізація принесла зі собою конс'юмеризм західного зразка (передовсім для молодших вікових груп). Існує дуже тісний зв'язок між етнічною приналежністю до литовського народу і католицькою вірою, так само як представники російської меншини, яка становить близько 5% населення, належать або до православ'я, або до старовір'я. Однак перші спроби ствердження литовської культурної ідентичності в XIX столітті мали місце в середовищі новонародженого середнього класу, який, хоч і включав, поряд із ліберальною інтелігенцією, представників католицького духовенства, орієнтувався великою мірою на поганську епоху, яка передувала хрещенню Литви в XIV столітті, що відбулося з політичної волі князя Ягайла. Католицька ерархія ставилася до литовського культурного відродження з певною обережністю, зокрема з огляду на те, що воно загрожувало відчуженням або маргіналізацією польської меншини. І все ж невдала революція 1905 року змобілізувала всю країну, від селянства до інтелігенції, а Католицька Церква відіграла помітну роль у національному русі, кульмінацією якого стало здобуття незалежності в 1918 році. Крім того, у Литві, як і в Галичині, політичні й економічні негаразди кінця XIX століття зумовили еміграцію десь із чверти корінної людности.

Церква домінувала на литовській політичній арені за посередництвом соціал-демократів і союзних їм партій аж до 1926 року, коли в Литві встановився світський авторитарний режим із популістською націоналістичною програмою, який, утім, теж уважав за доцільне піти на компроміс із Церквою. Під час радянської окупації (1940-1941, 1944-1989) Церква була єдиним інституційним чинником національного опору. Вона проєціювала образ страждань, який об'єднував усіх тих, хто в інших обставинах був би цілком байдужий до релігії, в тому числі й тих, кого хвилювала насамперед доля рідної мови й автентичної народної культури або додержання прав людини згідно з Гельсінською угодою. Після здобуття незалежності в 1991 році цей союз між Церквою і національним рухом дещо ослаб, а інтелігенція розділилася на дві групи: для меншости Церква й далі лишалася осередком литовської ідентичности, тоді як більшість будувала цю ідентич-

ність на литовській історії в цілому й на дохристиянському минулому країни. Існує також певна напруга між частиною молодих священиків і представниками старшого покоління – наприклад, з приводу народного культу Остробрамської ікони Богоматері, яку почитають і в сусідній Польщі, і серед діаспори в Північній Америці.

Сьогодні Церква залишається потужною силою в литовському суспільстві. Фактично, саме вона допомогла схилити громадську думку до підтримки вступу країни в Євросоюз. Однак молоде покоління вже не має такої гострої свідомості зовнішніх загроз і дедалі слабше пам'ятає про пристрасті, які викликала, наприклад, спроба радянської влади замінити три хрести на пагорбі понад Вільнюсом комуністичними символами. Деякі з молоді прагне «сучаснішою», особистішою віри, безпосереднішою участі в релігійному житті й знаходять усе це в литовському варіанті харизматичної мегацеркви – у Церкві «Слово віри», що аналогічна Церкві «Живе Слово» в шведській Уппсалі або Церкві Віри в Будапешті. Більшість прихильників так званих «нових релігій» у Литві (як і в Латвії) – це, фактично, християни-харизмати. Якщо ж говорити про націоналістів, – однаково, католиків чи ні, – то в їхньому випадку новочасні повиви (особливо американські) відсуваються на задній план, а на перший план виходить місцева традиція – як це є, зрештою, по всій Східній Європі.

Швидкий економічний поступ, певний рівень достатку, розвиток туризму, утвердження конс'юмеризму – все це причинилося до того, що близько 25% жителів Литви сьогодні заявляють про свою неприналежність до жодної конфесії. Ця цифра істотно вища, ніж у Польщі, але приблизно така сама, як в Україні.

Поляки-католики становлять у Литві досить компактну етноконфесійну групу, до якої належить близько 7% населення, головну у Вільнюсі й околицях. Литовці мають з поляками не тільки тривалу спільну історію, а й досвід націоналістичного суперництва, особливо в період після Першої світової, коли Польща окупувала частину історично литовських земель. Життя більшості литовських поляків замикається в рамках польської спільноти з її освітніми, культурними й політичними інститутами, а також із власними релігійними святами й осередками релігійного культу. Утім, служби в костелах часто правлять і по-польськи, і по-литовськи, багато священиків – двомовні, а самі віруючі-поляки не виступають проти підпорядкування Литовській Католицькій Церкві.

Польща – країна з найбільшим в Європі відсотком віруючих і найвищим рівнем релігійної практики. Це зумовлене, серед іншого, й тією роллю, яку відіграла Католицька Церква в обстоюванні національних прав і свобод у період іноземного поневолення. Крім того, після війни,

коли кордони Польщі були пересунуті на сотні кілометрів зі сходу на захід, а єврейську меншину винищили нацисти, країна стала майже однорідною з етнічного та релігійного погляду. Періодизація польської історії багато в чому подібна до литовської, включно з періодом авторитарного правління між двома світовими війнами. В епоху романтизму релігійні образи використовувалися в узагальненому, а не в суто християнському ключі для вираження ідей любови та страждань, і польські поети-романтики трансформували християнський месіанізм в ідею провіденційної місії польського народу. Під впливом романтизму ключовою цінністю для поляків стала мова, і тільки в добу комунізму головний акцент змістився на релігію.

Нема потреби зайвий раз говорити про роль, яку відіграли Польська Католицька Церква, папа-поляк і «Солідарність» у зруйнуванні радянської системи. Атеїстичний режим, що тримався завдяки підтримці Радянського Союзу, швидко допровадив до того, що у свідомості людей виникло протиставлення між добрими патріотами-католиками і поганими безбожниками-комуністами. Відповідно, під кінець 1980-х років Католицька Церква в Польщі була суспільним інститутом, що втішався найбільшою довірою мас, і ключовим гравцем у політичному процесі визволення від комуністичного панування й утвердження демократичних свобод. Період, коли Церква виступала як єдина твердиня історичної спадкоємності й носій беззастережної довіри, мав місце в кількох країнах, і він досі ще дається взнаки – навіть попри те, що позиції Церкви вже далеко не такі сильні. За часів диктатури Церква не мусила інвестувати свої великі символічні ресурси в яку-небудь конкретну політичну програму крім програми визволення від комуністичного режиму, тож навіть у країнах, де Церква була порівняно слабка (як-от НДР чи Болгарія), опозиція охоче гуртувалася під її стягами. Люди не знали, *за що* саме виступає Церква, але вони інтуїтивно відчували, *проти чого* вона бореться. Церква репрезентувала ненасильницьку опозицію з людяним обличчям.

На жаль, католицька ерархія Польщі вирішила трансформувати нагромаджений тоді моральний капітал у право виступати від імени всієї посткомуністичної Польщі, дарма що цей капітал ґрунтувався на певних досить широко потрактованих культурних символах, а не на відданості католицькому вченню, особливо коли йшлося про питання, пов'язані з інтимним життям. Без повноцінної дискусії в рамках громадянського суспільства із залученням усіх зацікавлених сторін було внесено зміни в закон про аборти, у школах було запроваджено уроки релігії. Як і в Ірландії після схожого досвіду чужоземного поневолення, Церква відчувала за собою право домінувати над політикою і навіть підказувати людям, як їм

слід голосувати. У Польщі, як і в Ірландії 1937 року, нова конституція містила прямі згадки про Бога. Однак тепер, у нових обставинах, багато поляків (у тому числі й багато практикуючих католиків) мали до вибору вже далеко ширший спектр позицій і варіантів поведінки, ніж то було колись. Зрештою, сама Церква диференціювалася, стала внутрішньо неоднорідною. Поряд із табором, що його репрезентує «Радіо Марія» зі своїми ксенофобськими, антисемітськими тенденціями й острахом перед Західною Європою, є і віруючі, котрі готові підтримувати радше лівих або лібералів, ніж одверто прокатолицькі партії. Як і в Ірландії, Церква не поспішає розкривати свої таємниці – не тільки щодо співпраці між духовенством і комуністичним режимом, яка мала місце в усіх країнах радянського табору, а й щодо справ, пов'язаних із негідною поведінкою окремих священників.⁶ Коли в Ірландії такі-от «таємниці» було викрито, католицька ерархія попервах ніяк не могла збагнути, що моральний капітал, зароблений багато десятиліть тому, дуже легко згайнувати, особливо коли мас-медія – у руках незалежної від Церкви інтелігенції.

В Україні жодна з християнських конфесій не виступала репрезентантом усього народу в його боротьбі проти чужоземного панування. Тут принагідно можна було б побудувати певну типологію, яка включала би весь спектр ситуацій: від тих випадків, коли релігія розділяла націю, до тих, коли вона її об'єднувала. Албанія, скажімо, розділена між трьома конфесіями на північ, центр і південь, а тамтешній диктатор Енвер Ходжа свого часу взагалі заборонив будь-які форми релігійного культу. Італія аж до середини XIX століття була розділена навпіл Папською державою і роздerta надвоє боротьбою між тими, хто уявляв собі Італію як федерацію під егідою папи, і представниками світського національного руху на кшталт Байрона, Мандзіні чи Гарібальді, які висували на перший план роль П'ємонту й творили міфологію Рісорджименто на взір євангельської історії воскресіння Христового. Греція, на відміну від Італії, могла апелювати до образу Воскресіння вже безпосередньо, дарма що в ідеології грецького націоналізму пам'ять про страждання під турецьким гнітом поєднувалася з класичною та візантійською спадщиною. В Ірландії зв'язок ірландської ідентичності з католицизмом після здобуття незалежності в 1921 році тільки зміцнився в результаті відокремлення Ольстеру, де протестанти становили більшість населення, а католики відчували себе громадянами другого сорту. Втім, навіть в Ольстері перевага протестантів була не така й значна – 60% проти 40%

---

⁶ Про ситуацію з релігією в Польщі див.: *Church-State Relations in Central and Eastern Europe after the Collapse of Communism* / ред. I. Borowik. Kraków 1999.

католиків, і така ситуація посилювала релігійну солідарність по обидва боки лінії конфесійного поділу.

В Україні співвідношення між послідовниками різних релігійних конфесій змінюється із заходу на схід. На заході переважають греко-католики, яких у масштабі цілої країни близько 6%, у центральних регіонах – Українська Православна Церква Київського патріархату й Українська Автокефальна Православна Церква, а далі на схід – Українська Православна Церква Московського патріархату. Така сама ситуація й під оглядом мови: на заході переважає українська, на сході – російська. Все це відображається й у регіональному розподілі прихильників політичного зближення із Заходом і тих, хто орієнтується на Росію. Саме такі відмінності між регіонами стали одним із чинників, що привели до Помаранчевої революції 2004 року, яку спровокували підозри про фальсифікацію виборів проросійськими політичними силами. Революція була лімінальною, «пороговою» подією: зійшовшись разом, люди виразно відчували себе діяльною ненасильницькою спільнотою. Однак корупція і політичні махінації можуть дуже швидко набрати того ж розмаху, що й раніше, як це сталося в Румунії після лімінальних подій 1989 року й у Молдові в 2007 році. Завжди є певні групи, які контрмобілізуються, щоб відвоювати втрачені в короткі моменти революції позиції, і теперішня українська влада (2011 рік) уже оголосила Помаранчеву революцію епізодом, що не мав особливого значення.

Проблеми України – це типові історично зумовлені проблеми пограничних регіонів. Як і більшість європейських країн, розташованих у перехідних зонах між супротивними імперіями, Україна має історичну пам'ять про часи, коли вона охоплювала величезні території, а також про інші часи, коли вона цілком або частково опинялася під владою чи то Золотої Орди (як про це нагадує й сьогодні присутність кримських татар), чи Польсько-Литовської держави, Австро-Угорської, Османської або Російської імперії. Історія українського національного руху надто складна, щоб окреслити її тут бодай у загальних рисах, однак не можна заперечувати, що свого часу серед української людності було поширене русофільство, а культурні зв'язки з Росією були дуже міцні. Як завжди, національний рух апелював до пам'яті національних героїв, а гасла про відданість нації лунали в творах місцевих поетів: в Україні це був Тарас Шевченко, в Молдові (бодай для румунської частини її людності) – Михайл Емінеску. Зазвичай, щоб виразити національні прагнення та нагадати народові про його героїчну й одночасно сповнену страждань історію, не обійтися без національного поета. Особливо цікава під цим оглядом постать письменника-соціаліста Івана Франка, який порівню-

вав національні шукання українців з біблійними блуканнями єврейського народу й перекладав українською мовою Байрона та інших поетів-романтиків XIX століття. У країнах на зразок Англії, що не мали такої складної та запутаної історії й не потерпали від зовнішнього поневолення, постатей на кшталт Франка нема.⁷

Страхітлива анархія та міжусобна боротьба різних політичних сил, що розгорілася після Першої світової війни, завершилася для України трагічно: західна її частина була прилучена до Польщі, а на більшості українських земель постала Українська Соціалістична Радянська Республіка, одна з республік-засновниць Радянського Союзу. Правда, це сталося в обставинах, що сприяли формуванню національно-культурної ідентичності, і республіка швидко поступувала під оглядом освіти й урбанізації. Проте вже з 1928 року почалася форсована індустріялізація та насильна колективізація сільського господарства, що призвела до мало що не геноциду й супроводжувалась утисками української культури та переслідуванням української культурної еліти й усіх без винятку релігійних конфесій. Протягом усього радянського періоду Україна відзначалася найвищим в СРСР рівнем релігійності: тут була половина з усіх діючих у СРСР церков. Сьогодні регулярно практикує ту чи іншу релігію приблизно кожен третій житель України; цей показник найвищий на заході країни і найнижчий на її сході. Одним з аспектів радянських гонінь на релігію була насильна ліквідація Української Автокефальної та Української Греко-Католицької Церков. Під час Другої світової війни частина українців співпрацювала з нацистами або й воювала на боці нацистської Німеччини, але в той же час мільйони українців загинули в лавах Червоної армії. Єврейське населення Львова та інших міст було майже цілком знищене. Сучасна, здебільшого українська людність Львова сформувалася порівняно недавно в результаті міграції із сіл. Після хаосу й спустошення воєнних літ Україна стала флагманом радянської індустріялізації та лишалася ним аж до розпаду СРСР.

Це тільки дуже поверховий огляд надзвичайно складної історії, що править за тло для конкретних проблем взаємозв'язку між релігією і політикою ідентичності в перехідній зоні. В Західній Європі є багато в чому аналогічна перехідна зона між Францією і Німеччиною, і саме ця зона стала осередком розбудови наддержавних інститутів Європейського Союзу, підосновою для яких стала міфічна структура Серединного королівства Карла Великого й процес католицько-протестантського зближення.

---

⁷ Larry Wolff. *The Idea of Galicia History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford 2010.

В Україні такий розв'язок видається неможливим. Натомість маємо різні інтерпретації історії й немовби конкуруючі образи пам'яті на зразок тих, що й досі не дають спокою північним пограничним країнам, як-от Латвія чи Естонія, – і це незважаючи на всі спроби насадити прямолінійний наратив національного відродження. У дні пам'ятних свят або публічних заходів питання про те, представників якої Церкви запросять відправити врочисте богослужіння, має неабияку політичну вагу, а тертя між українськими православними Церквами багато в чому нагадують ситуацію з розколом Православної Церкви в сучасній Болгарії.

У багатьох країнах, на долю яких випало непевне становище в обширних і легкопроникних перехідних зонах, пам'ять та історія є джерелом напруги й суперечок, і це яскраво виявляється в таких сферах, як релігія і політика. Дехто з українців віддає перевагу тій версії історії, яка сприяє політичній мобілізації (особливо коли йдеться про викладання історії в школі), інші воліють розглядати ту ж таки історію в східнослов'янській, орієнтованій на Росію перспективі, а ще інші можуть обирати різні регіональні або ідеологічні перспективи. Ще інші версії історії – мультиетнічні й транснаціональні – можуть характеризувати Україну як зону, зорієнтовану одночасно на Азію і на Центрально-Східну Європу. Тим часом політика ідентичності й пам'яті, а зокрема її релігійні аспекти, призводять до фрагментації суспільства, і це добре ілюструє трактування такої історичної постаті, як Іван Мазепа. Побоюючись, що Гетьманська держава втратить свою автономію, Мазепа зрадив Петра I й перекинувся на бік Карла XII. За це в Росії його було піддано анафемі від Російської Православної Церкви, а згодом, у радянський період, його засуджували як предтечу українського буржуазного націоналізму. В незалежній Україні його портрет з'явився на банкнотах і на поштових марках, але пам'ять про нього та вшанування його постаті досі залишається джерелом напруги як усередині України, так і в українсько-російських стосунках. Галичина на заході України – це, як і Бельгія на заході Європи, арена запеклої боротьби на ґрунті етнічності, мови, класової приналежності, що раз у раз – приміром, у 1846 році або під час двох світових воєн – поринала у вир страшного насильства. Галичина відіграла важливу роль у розвитку українського націоналізму, а Греко-Католицька Церква з її виразною західною орієнтацією після розвалу СРСР пережила справжнє відродження. Щодо Римо-Католицької Церкви в Україні, то до неї належать здебільшого етнічні поляки та угорці. Ще одне джерело напруги в сучасній Україні зумовлене тим, що офіційна мораль радянських часів спонукувала людей приховувати своє багатство або привілеї, а сьогодні такого роду нерівність, навпаки, одверто виставляється напоказ.

Напруга між плюралізмом і централізацією має одночасно і політичний, і релігійний вимір. Як перехідна зона, Україна найплюралістичніша з усіх великих держав-спадкоємців Радянського Союзу, і традиційні Церкви конкурують між собою за чільне становище й контроль над активами. Особливе суперництво існує між західними Церквами і Українською Православною Церквою Московського патріархату. Остання, маючи визнавців на сході України, головно серед старшого покоління міських жителів, демонструє більшу прихильність до Росії, а подекуди навіть співпрацює з комуністами. Офіційний візит московського патріарха в Україну відбувся за підтримки російської влади. Якщо в Росії та Білорусі існує чіткий і політично зумовлений поділ Церков на більш і менш прийнятні («традиційні» і «нетрадиційні»), то в Україні це явище далеко не так виражене. Тут триває потужна експансія п'ятдесятницьких, харизматичних і баптистських Церков, що охоплюють уже десь до 2-3% населення. Ці Церкви репрезентують транснаціональні тенденції, що приходять в Україну зовні й не обмежуються Україною, хоча традиційні Церкви, звісна річ, теж залучені до певних транснаціональних процесів.⁸

Я обираю ділянки для порівняння головно з тим, щоб порушити найцікавіші із соціологічного погляду теми: центр і периферія, роль «іншого» в зміцненні солідарності, різні ступені гомогенності й плюралізму, різна міра ототожнення нації і віри, роль пам'яті про поразки й утиски або про колишню політичну та культурну велич. Я також хотів наголосити на важливості географічного чинника для компактних приморських країн типу Іспанії, для країн типу Англії чи Америки, що захищені морем і мають змогу першими виходити на нові ступені плюралізму, а також для країн типу України чи Польщі, особливо вразливих у ситуації переселення народів чи конфлікту між імперіями. Чи збережеться в майбутньому сучасна модель транснаціонального релігійного плюралізму й чи стане вона моделлю глобальною – це одне з багатьох питань, на які соціологічна наука не готова дати відповідь.

Переклав з англійської мови Роман Скакун.

---

⁸ Про це див.: Catherine Wanner. *Communities of the Converted: Ukrainians and Global Evangelism*. Ithaca 2007. Треба зазначити, що в радянський час тисячі свідків Єгови були депортовані в Сибір у рамках так званої операції «Північ». Така сама доля спіткала й велику частину греко-католицького духовенства та главу Греко-Католицької Церкви, який провів багато років у радянських таборах.

Девід Мартін

David Martin

**Religion, Politics, and Secularisation:
Comparisons between Western and Eastern Europe**

The article offers a comparative perspective on different types of interactions between politics and religion in Western and Eastern Europe. Discussing the situation in five European countries – Great Britain, Spain, Poland, Lithuania, and Ukraine – it shows the role of religious processes in the social, economic, political and cultural development of a nation and, vice versa, the influence of urbanization and modernization processes on the religiosity of different ethnic and social groups.

Keywords: religion, secularization, modernization, historical memory, politics.